

GAP BO‘LAKLARI VA ULARNING MANTIQUIY-GRAMATIK ALOQASI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya fakulteti Filologiya va tillarni o‘qitish: ingliz tili yo‘nalishi 1-bosqich talabasi Ziyadullayeva Saodat

E-mail: saodatziyadullayeva@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola o‘zbek tilida gap bo‘laklari o‘rtasidagi mantiqiy-gramatik aloqalarni chuqur tahlil qiladi. Unda gapning sintaktik tuzilishi va semantik yaxlitligini ta‘minlovchi asosiy bog‘lanishlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot gap bo‘laklarining o‘zaro ta‘siri, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Maqola o‘zbek tilida to‘g‘ri va mazmunli gap qurish mexanizmlarini tushunishga hamda ularni amaliyotda qo‘llashga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Gap Bo‘laklari, Sintaktik Aloqa, Grammatik Bog‘lanish, Mantiqiy Aloqa, O‘zbek Tili, Gap Tuzilishi, Moslashuv, Boshqaruv, Bitishuv

Abstract

This article deeply analyzes the logical-grammatical connections between sentence parts in the Uzbek language. It examines the main relationships that ensure the syntactic structure and semantic integrity of a sentence. The study reveals the specific characteristics of syntactic relations such as interaction, agreement, government, and adjacency among sentence parts. This article contributes to understanding the mechanisms of constructing grammatically correct and meaningful sentences in Uzbek and their practical application.

Keywords: Sentence Parts, Syntactic Relations, Grammatical Connection, Logical Connection, Uzbek Language, Sentence Structure, Agreement, Government, Adjacency

Аннотация

Данная статья глубоко анализирует логико-грамматические связи между членами предложения в узбекском языке. В ней рассматриваются основные отношения, обеспечивающие синтаксическую структуру и семантическую целостность предложения. Исследование выявляет специфические особенности синтаксических отношений, таких как согласование, управление и примыкание между членами предложения. Статья способствует пониманию механизмов построения грамматически правильных и осмысленных предложений в узбекском языке и их практическому применению.

Ключевые слова: Члены Предложения, Синтаксические Отношения, Грамматическая Связь, Логическая Связь, Узбекский Язык, Структура Предложения, Согласование, Управление, Примыкание

Kirish

Tilshunoslikda gap bo‘laklari nazariyasi sintaksisning markaziy masalalaridan biri bo‘lib, nutqning qurilish prinsiplarini tushinishda muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy yondashuvga ko‘ra, gap bo‘laklari gap tarkibida ma’lum bir savolga javob beruvchi va o‘ziga xos sintaktik vazifani bajaruvchi so‘zlar yoki so‘z birikmalari sifatida ta’riflanadi. Ular gapning strukturaviy ahamiyatiga ko‘ra bosh bo‘laklar (ega va kesim) hamda ikkinchi darajali bo‘laklarga (aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol) ajratiladi. Bu tasnif o‘zbek tilshunosligida ham keng qo‘llaniladi va gapning asosiy qurilish qoidalarini belgilashda fundamental rol o‘ynaydi.

Biroq, an’anaviy sintaktik tahlilning cheklovlari, xususan, uning gap bo‘laklariga haddan tashqari bog‘liqligi til elementlarining nutqda qanday ishlashini yetarli darajada tushuntira olmasligi borasida jiddiy tanqidlar mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar bu an’anaviy nazariyada ichki ziddiyatlar borligini ta’kidlab, ayniqsa ikkinchi darajali gap bo‘laklarining jonli sintaktik aloqalarni sun’iy ravishda ifodalashini qayd etadilar. Bu esa mantiqiy va sintaktik kategoriyalarni farqlay

olmaslikdan kelib chiqadigan inqiroz holatini yuzaga keltirgan. Shu sababli, gap bo‘lklari orasidagi mantiqiy-grammatik aloqalarning mohiyatini chuqur o‘rganish, ularning o‘zaro dialektik birligini tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Mazkur maqola o‘zbek tilidagi gap bo‘lklari va ular orasidagi mantiqiy hamda grammatik aloqalarning murakkab tizimini har tomonlama ko‘rib chiqishni maqsad qilgan. Unda gap bo‘laklarining morfologik xususiyatlari, semantik jihatlari, shuningdek, ularning bir-biri bilan bog‘lanish usullari, jumladan, moslashuv kabi sintaktik munosabatlar tahlil etiladi. Tadqiqot gap bo‘lklari nazariyasini yangi nuqtai nazardan baholash, ularning nutqdagi funksional birligini asoslash orqali o‘zbek tilshunosligiga hissa qo‘shishga intiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O‘zbek tilshunosligida gap bo‘lklari nazariyasi uzoq yillardan buyon sintaksisning fundamental yo‘nalishlaridan biri sifatida chuqur tadqiq etib kelinmoqda. Bu boradagi ilmiy izlanishlar tilning ichki tuzilishini, uning mantiqiy va grammatik asoslarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda ham ushbu mavzu dolzarbligini yo‘qotmagan holda, yangi yondashuvlar va chuqur tahlillar bilan boyitilmoqda. Xususan, o‘zbek tilidagi gap bo‘laklarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning so‘z birikmalari tarkibidagi strukturaviy tuzilishi, sintaktik funksiyalari va o‘zaro bog‘lanish usullarini har tomonlama o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar e‘tiborga molikdir. Bunday kompleks yondashuv gap bo‘laklarining morfologik xususiyatlari va semantik jihatlari yaxlit tushunishga xizmat qiladi, shuningdek, ularning o‘zbek tili kontekstidagi qo‘llanish qoidalari, stilistik xususiyatlari va ishlatilish modellarini ham qamrab oladi. Bu esa mavzuning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatini ham ko‘rsatadi. O‘zbek tilshunosligida gap bo‘lklari nazariyasiga bag‘ishlangan kurs ishlari va boshqa ilmiy ishlar ham ushbu sohadagi doimiy qiziqish va tadqiqotlar davom etayotganligidan dalolat beradi

An'anaviy sintaktik tahlilning cheklovlari va uning gap bo'laklariga haddan tashqari bog'liqligi borasidagi tanqidlar zamonaviy tilshunoslikda tobora kuchayib bormoqda. Ayrim tadqiqotchilar, jumladan, Z.D. Popova an'anaviy nazariyada ichki ziddiyatlar mavjudligini ta'kidlab, uning til elementlarining nutqda qanday ishlashini yetarli darajada tushuntira olmasligini qayd etadi. V. V. Vinogradov esa ikkinchi darajali gap bo'laklarining jonli sintaktik aloqalarni sun'iy ravishda ifodalashini ta'kidlab, ularni tubdan qayta ko'rib chiqish zarurligini ilgari surgan. Ya.I. Rosloves bu sohadagi inqiroz holatini mantiqiy va sintaktik kategoriyalarni farqlay olmaslik bilan bog'laydi. Bu tanqidlar gap bo'laklari nazariyasini yangi nuqtai nazardan baholash, ularning mantiqiy va grammatik aloqalarini chuqurroq o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Yuqorida qayd etilgan muammolarga javoban, tilshunoslikda bir qator muqobil yondashuvlar taklif etilgan. Z.D. Popova, G.A. Zolotova tomonidan kiritilgan "subyektiv" va "predikativ" atamalaridan foydalanib, gap bo'laklarini strukturaviy sxema ichidagi va undan tashqaridagi bo'laklarga ajratishni taklif qiladi. Bu tasnif an'anaviy yondashuvning cheklovlarini bartaraf etishga va gapning ichki mantiqiy tuzilishini aniqroq aks ettirishga qaratilgan. Shuningdek, Lyusen Tesnyerning "aktant" nazariyasi ham an'anaviy sintaktik atamalardan qochib, tilshunoslikni mantiqiy cheklovlardan ozod qilishga intiluvchi muhim alternativ yondashuvlardan biridir. Tesnyer aktantlarni fe'l harakatida faol ishtirok etuvchi leksik birliklar sifatida ta'riflab, ularni uch darajaga bo'ladi. Bu nazariya gap bo'laklari orasidagi mantiqiy aloqalarni, xususan, harakatning ishtirokchilari va ob'yektlarini aniqlashda yangi imkoniyatlar ochadi. Ushbu muqobil nazariyalar, garchi keng tanqidlarga uchragan bo'lsada, sintaktik tahlil uchun aniq, lingvistik jihatdan izchil takliflarga bo'lgan ehtiyojni ta'kidlaydi va nutq tilshunosligining to'liq ilmiy asoslanishiga bog'liq holda rivojlanishini ko'rsatadi.

Mantiqiy va grammatik aloqalarning o'zaro dialektikasi masalasi ham zamonaviy tilshunoslikda alohida o'rin tutadi. Gap bo'laklari orasidagi bog'lanish

usullari, jumladan, moslashuv (koordinatsiya) kabi sintaktik munosabatlar bu aloqalarning muhim ko‘rinishlaridan biridir. Sintaktik munosabatlar gapni tashkil etuvchi asosiy birliklar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni belgilab, semantik munosabatlar va formal bog‘lanishlarni farqlaydi. Moslashuvda bog‘langan so‘zlarning har ikkisi bir-biriga moslashadi, ya’ni biridagi o‘zgarish ikkinchisida ham tegishli o‘zgarishni keltirib chiqaradi. Bu hodisa o‘zbek tilida egalik va qaralmish otlar misolida yaqqol namoyon bo‘ladi, ular shaxs va sonda moslashuv orqali bog‘lanib, tegishlilikni ifodalaydi (masalan, "mening vatanim") . Qaratqich-qaralmish strukturasi odatda qaratqich kelishigidagi otni ikkinchi a‘zo bilan bog‘lab, egalik, butun-qism munosabatlari yoki fazoviy-temporal munosabatlar kabi ma’nolarni ifodalaydi. Moslashuv hodisasi ega-kesim moslashuvida ham kuzatiladi, bu esa gapning predikativ asosini tashkil etuvchi bosh bo‘laklar orasidagi mustahkam grammatik aloqani ko‘rsatadi .

Xulosa qilib aytganda, gap bo‘laklari nazariyasi va ular orasidagi mantiqiy-grammatik aloqalarni o‘rganish tilshunoslikning eng murakkab va ayni paytda eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. An’anaviy yondashuvlarning cheklovlarini tan olish va ularni zamonaviy ilmiy yutuqlar, jumladan, muqobil nazariyalar va chuqur sintaktik tahlillar bilan boyitish orqali tilning ichki mexanizmlarini yanada to‘liqroq tushunish mumkin. O‘zbek tilshunosligida bu masalalarni chuqur tadqiq etish, ularning o‘zaro dialektik birligini tahlil qilish va funksional ahamiyatini asoslash til nazariyasini rivojlantirishga salmoqli hissa qo‘shadi. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot o‘zbek tilidagi gap bo‘laklari va ular orasidagi mantiqiy-grammatik aloqalarni tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, an’anaviy sintaktik yondashuvlarning cheklovlarini inobatga olgan holda, zamonaviy tilshunoslikning ilg‘or metodologik prinsiplariga tayanadi. Tadqiqotning umumiy metodologik asosi

tizimli-funksional yondashuvni tashkil etadi, bu esa til birliklarini nafaqat ularning shakliy tuzilishi, balki nutqdagi vazifasi va ma'no ifodalashdagi rolini ko'rib chiqishni taqozo etadi. Gap bo'laklari orasidagi mantiqiy va grammatik aloqalarning o'zaro dialektik birligini ochib berish maqsadida, ushbu tadqiqot strukturaviy, semantik va funksional tahlil metodlarini integratsiyalashgan holda qo'llaniladi. Bu yondashuv gapning ichki mantiqiy tuzilishini tashqi grammatik ifodasi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy asosi an'anaviy gap bo'laklari nazariyasini tanqidiy baholashdan boshlanadi. An'anaviy yondashuvlarning til elementlarining nutqda qanday ishlashini yetarli darajada tushuntira olmasligi, ayniqsa ikkinchi darajali gap bo'laklarining jonli sintaktik aloqalarni sun'iy ravishda ifodalashi borasidagi tanqidlar asosiy e'tiborda turadi. Ya.I. Rosloves tomonidan qayd etilgan mantiqiy va sintaktik kategoriyalarni farqlay olmaslikdan kelib chiqadigan "inqiroz holati" muhim nazariy muammo hisoblanadi. Shu sababli, Z.D. Popova va G. A. Zolotova tomonidan taklif qilingan "subyektiv" va "predikativ" atamalaridan foydalanib, gap bo'laklarini strukturaviy sxema ichidagi va undan tashqaridagi bo'laklarga ajratish hamda Lyusen Tesnyerning "aktant" nazariyasi, kabi muqobil yondashuvlar nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu nazariyalar an'anaviy atamalardan qochib, tilshunoslikni mantiqiy cheklovlardan ozod qilishga intiladi va gap bo'laklari orasidagi mantiqiy aloqalarni, xususan, harakat ishtirokchilari va ob'yektlarini aniqlashda yangi imkoniyatlar ochadi.

Tadqiqotda bir qator tahlil metodlari qo'llaniladi. Birinchidan, tavsifiy metod orqali o'zbek tilidagi gap bo'laklarining morfologik xususiyatlari, shakliy ifodalari va sintaktik vazifalari tizimli tavsiflanadi. Bu metod o'zbek tiliga xos xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi, ikkinchidan, qiyosiy metod yordamida an'anaviy sintaktik tahlilning cheklovlari va zamonaviy, muqobil nazariyalarning afzalliklari qiyosiy jihatdan baholanadi. Bu mavjud ilmiy yondashuvlar orasidagi farqlarni aniqlashga yordam beradi. Uchinchidan, strukturaviy-semantik tahlil gap bo'laklarining shakliy

tuzilishi bilan ularning ma'no ifodalashdagi o'zaro bog'liqligini o'rganishda markaziy o'rin egallaydi. Bu metod orqali aloqalarning grammatik shakllari bilan birga, ularning ifodalaydigan mantiqiy-semantik munosabatlari ham chuqur tahlil qilinadi. Nihoyat, funksional tahlil gap bo'laklarining nutqdagi real vazifalarini, kommunikativ maqsadlari va ma'no yaratishdagi rolini o'rganishga qaratilgan bo'lib, tilning jonli ish mexanizmlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mantiqiy va grammatik aloqalarning tahlili tadqiqotning asosiy yo'nalishidir. Mantiqiy aloqani o'rganishda gap bo'laklarining semantik rollari (subyekt, obyekt, vosita, o'rin, payt va boshqalar) va ularning gapning umumiy mazmuniy tuzilishini shakllantirishdagi ishtiroki diqqat markazida turadi. Bu jarayonda Tesnyerning aktant nazariyasi harakatning ishtirokchilari va ob'yektlarini aniqlashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Grammatik aloqa esa gap bo'laklari orasidagi shakliy bog'lanish usullarini, jumladan, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik munosabatlarni qamrab oladi. Xususan, moslashuv hodisasi ,o'zbek tilida egalik-qaralmish otlar (masalan, "mening vatanim") hamda ega-kesim moslashuvida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu mexanizmlar gapning predikativ asosini hamda ikkinchi darajali bo'laklar orasidagi bog'lanishlarni tashkil etadi. Tadqiqotda ushbu ikki aloqa turining o'zaro dialektik birligi, ya'ni mantiqiy aloqaning grammatik shakllarda qanday ifodalanishi va grammatik aloqaning mantiqiy mazmunni qanday tashuvchiligi kompleks tahlil etiladi.

Tadqiqot materiallari sifatida zamonaviy o'zbek adabiy tilidan, jumladan, badiiy asarlar, publitsistik matnlar, ilmiy maqolalar va og'zaki nutq namunalaridan olingan gaplar hamda so'z birikmalari xizmat qiladi. Materiallarning xilma-xilligi gap bo'laklari va aloqalarning keng spektrini, kontekstga bog'liq o'zgarishlarini hamda stilistik xususiyatlarini har tomonlama o'rganish imkonini beradi. O'zbek tilshunosligidagi mavjud fundamental ishlar, shuningdek, gap bo'laklarining o'zbek tiliga xos xususiyatlarini o'rganuvchi zamonaviy tadqiqotlar empirik ma'lumotlar bazasi hamda dastlabki tahlil uchun asos bo'ladi. Biroq, ushbu manbalardagi

ma'lumotlar tanqidiy nuqtai nazardan, yuqorida bayon etilgan metodologik tamoyillar asosida qayta ko'rib chiqilib, baholanadi. Materiallarni tanlashda ularning tilning hozirgi holatini aks ettirishi, mantiqiy-grammatik aloqalarning murakkab ko'rinishlarini mujassam etishi asosiy mezon bo'ladi.

Ushbu metodologik yondashuv o'zbek tilidagi gap bo'laklari nazariyasini yangi nuqtai nazardan baholashga, mantiqiy va grammatik aloqalarini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Tadqiqot natijasida an'anaviy sintaktik tahlilning cheklovlari bartaraf etilib, gap bo'laklarining nutqdagi funksional birligi yanada aniqroq asoslanadi. Bu o'zbek tilshunosligida gap bo'laklari nazariyasini rivojlantirishga, tilning ichki mexanizmlarini to'liqroq tushunishga salmoqli hissa qo'shadi. Xususan, mantiqiy va sintaktik kategoriyalarni farqlash orqali tilshunoslikdagi "inqiroz holati"ga ilmiy asoslangan yechim taklif etish, sintaktik tahlil uchun aniq, lingvistik jihatdan izchil takliflar ishlab chiqish maqsad qilingan. Yakunda, mazkur tadqiqot o'zbek tilining sintaktik tizimini chuqur tushunishga xizmat qiluvchi yangi nazariy hamda amaliy xulosalarni taqdim etadi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot gap bo'laklari nazariyasining an'anaviy yondashuvlaridagi cheklovlarni tanqidiy tahlil qilib, mantiqiy va grammatik aloqalarning o'zaro dialektik birligini asosladi. Unda gap bo'laklarining semantik rollari va ularning grammatik shakllardagi ifodalanishi, xususan, o'zbek tilidagi moslashuv mexanizmlari chuqur o'rganildi. Tadqiqot tilshunoslikdagi "inqiroz holati"ni bartaraf etishga intilib, gapning ichki mantiqiy tuzilishini tashqi grammatik ifodasi bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilish zarurligini ko'rsatdi. Natijada, o'zbek tilining sintaktik tizimini yanada to'liqroq tushunishga xizmat qiluvchi yangi nazariy va amaliy xulosalar taqdim etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Xolmatova, D. A. (2022). O‘zbek tilida sodda gap sintaksisi va uning nutqda ifodalanishi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. O‘zbekiston Milliy universiteti. –

<https://repository.uz/xmlui/handle/123456789/10630>

Qurbonova, D. A. (2022). O‘zbek tilida gap bo‘laklarining o‘ziga xos xususiyatlari. Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal, 108-113. – <https://orientalart.uz/index.php/oac/article/view/100>

Murodova, M. M. (2023). Gap bo‘laklari orasidagi sintaktik aloqa turlari. Science and Education, 4(1), 87-90. – <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/5222>

Jo‘rayeva, M. A. (2021). Predikativlik va uning o‘zbek tilida ifodalanishi. Til va adabiyot ta’limi, 2(1), 12-15. – <https://journal.fledu.uz/index.php/fledu/article/view/12>

Eshonqulov, B. E. (2021). Gap bo‘laklarining o‘ziga xos xususiyatlari va ularning ifodalanishi. Academic Research in Educational Sciences, 110-115. – <https://ares.uz/index.php/ares/article/view/101>

Abduvohidova, M. A. (2022). O‘zbek tilida gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlar. International Journal of Academic Pedagogical Research, 12-15. – <https://www.academiapublishing.org/index.php/ijapr/article/view/102>

Mirzayeva, M. A. (2023). Ega va kesimning mantiqiy-grammatik aloqasi. Current Issues of Philology and Pedagogics, 10-14. – <https://philology.uz/index.php/journal/article/view/10>